

AXEL HOLVOET

PAR VIENU OBJEKTA DATĪVA PAVEIDU BALTU VALODĀS

Baltu un somu valodu pētnieki jau sen pievērsuši uzmanību dažām abās valodu grupās sastopamām īpašībām, ko varētu uzskatīt par Baltijas jūras areāla kopējām parādībām. Dažreiz var tikai konstatēt pašu konverģences faktu; daudz grūtāk ir noteikt novērojamo faktu savstarpējo attieksmi. Liekas ticami, ka dažos gadījumos viena valodu grupa ietekmējusi otru, bet vēsturiski salīdzināmie pētījumi ne vienmēr ļauj uzrādīt devēju pusi. Turklāt morfoloģijā un sintaksē dažreiz varam konstatēt, ka abas valodu grupas izceļ kādu semantisku kategoriju, piešķirot tai distinktīvu lomu, bet attiecīgo distinktīvo iezīmju noteiktās opozīcijas realizē atšķirīgi. Tas attiecas, piemēram, uz locījumu sintaksi. Somu valodās locījumu sistēmai ir citāda struktūra nekā baltu un vispār indoeiropiešu valodās, un no tā izriet, ka īsti salīdzināmi ir tikai atsevišķu locījumu lietošanas tipu noteicēji faktori.

Locījumu sintaksē pie tādām parādībām pieder daži pielikuma ģenitīva (*genetivus explicativus*) lietojuma tipi, īpašs predikatīvs locījums (somu valodu translātīvs, baltu valodu instrumentālis, latviešu valodas konstrukcija ar prepozīciju *par*), nominatīva objekts pie atkarīgā infinitīva (par ko Timberleiks 1974), baltu valodu dalāmā ģenitīva un somu valodu partitīva lietošana (par ko Larssons 1983) un tml. Es te gribētu pievērst uzmanību zināmai baltu valodu locījumu sintakses parādībai, kurā pēc manām domām var saskatīt vēl vienu, līdz šim neievērotu baltu-somu paralēlisma gadījumu.

Abām dzīvajām baltu valodām ir raksturīgs zināms datīva lietošanas tips, kuru es te īsuma labad nosaukšu par *objekta datīvu*, kaut arī apzinos, ka šis termins pa laikam tiek lietots citādā, vispārīgākā nozīmē. Es te nerunāšu par tiem gadījumiem, kur datīvs atspoguļo trešo predikāta argumentu (piem. *dot mātei dāvanu*), bet gan par tiem gadījumiem, kur datīvs (blakus akuzatīvam) izteic otru predikāta argumentu, kā, piemēram, konstrukcijā *sist sunim*. Citās indoeiropiešu valodās šim datīvam pa laikam atbilst objekts akuzatīvā. Tas ir sastopams pie tādiem verbiem, kas apzīmē fizisko, retāk arī psihisko iedarbību uz kādu dzīvu objektu, bet tikai tai gadījumā, ja verbam nav rezultatīvas nozīmes, t. i. ja tas neapzīmē objekta stāvokļa maiņu. Tādus verbus es saukšu par *afektīviem*.

Tā, piemēram, latviešu valodā verbam *pagrūst* var būt gan rezultatīva, gan afektīva nozīme; rezultatīvā nozīmē tas savienojas vienīgi ar akuzatīvu, piem. *pagrūst kādu sānis*:

(1) Maruža ... pagrūž mani sānis. (I. Grebзде),

bet afektīvā nozīmē tas savienojas arī ar datīvu: *pagrūst kādam* (šai nozīmē biežāk *iegrūst*):

(2) [Viņš] pagrūž otrajam pieguļniekam ar roku. (Saulietis);

(3) Viņa ieogrūž Kētei sānos. (I. Grebзде).

Šis objekta datīvs ir raksturīgs gan latviešu, gan lietuviešu valodai, kaut gan ne katrā konkrētā gadījumā novērojama pilnīga saskaņa. No manis savāktiem materiāliem rodas iespaids, ka no vienas puses latviešu valoda plašākā mērā lieto objekta datīvu, bet no otras puses lietuviešu valoda uzrāda zināmu šīs formas lietošanas veidu, kas latviešu valodai ir mazāk raksturīgs.

Pie zināmiem verbiem, kas parasti savienojas ar objektu akuzatīvā, šo akuzatīvu aizstāj vai var aizstāt datīvs, ja nāk klāt vēl prepozicionāls lokalizētājs, kas precizē, kuru objekta (ķermeņa) daļu darbība apņem. Arī te datīvs lietojams tikai tad, ja papildītājs apzīmē dzīvu būtni. Piemēri no lietuviešu valodas:

(4) Vaikai pabučiavo motinā.

(5) Vaikai pabučiavo motinai ī rankā.

(6) Ji nutvērē vaikui už rankos.

Latviešu valodā tādu konstrukciju ir laikam mazāk, tomēr var norādīt uz šādiem piemēriem:

(7) Skolotājs pavilka Buņģim drusku pie auss (Poruks);

(8) Neviens skolotājam aiz elkoņa neķēra (J. Greste).

Apzīmēsim pirmo tipu ar burtu A, bet otru ar burtu B.

Pie A tipa verbiem novērojama no sintaktiskā viedokļa brīva variācija; locījumu izvēli te noteic semantiski faktori. Mīlenbahs šai sakarā raksta, ka „akuzatīvs pa savai dabai izsaka, ka darbība sagrābusi zināmu personu pilnīgi savā varā, ar sevišķu sparū to aptverdama, datīvs turpretim izteic, ka darbība notiek zināmai personai vai par labu, vai par ļaunu“ (Latviešu gramatika 176). Tā rodas opozīcija *sist suni*, *zirgu* ‘daudz, briesmīgi sist’: *sist sunim*, *zirgam* ‘vienu vai vairāk cirtienus uzgāzt’. Turpretim pie B tipa verbiem nāk klāt vēl sintaktiski ierobežojumi; bez papildus prepozicionāla lokalizētāja attiecīgie verbi savienojas vienīgi ar akuzatīvu.

Tuvākajās indoeiropiešu valodās A tipa konstrukcijām pilnīgi trūkst paralēļu. Frenkelis (1928: 114) atzīmē, ka ārpus baltu valodām šis objekta datīvs daudz retāk atrodams, kaut gan viņš citē piemērus no sanskrita. Frenkelis šo datīvu uzskata par mērķa jeb virziena datīvu (Zieldatīv), bet tas liekas maz ticams, kā es tālāk pacentīšos pierādīt. Krasi pamanāms ir objekta datīva trūkums slāvu kaimiņvalodās. Turpretim B tipa konstrukcijas zināmā mērā gadās vācu valodā, kur blakus tādiem teikumiem, kā (9), nākot klāt vēl prepozicionālam lokalizētājam, uzejami līdzvērtīgi varianti ar akuzatīvu respektīvi datīvu:

(9) Der Hund hat ihn gebissen. 'suns tam iekoda';

(10) Der Hund biß ihn/ihm ins Bein. 'suns tam iekoda kājā'.

No augšā minētajiem piemēriem rodas iespaids, ka vismaz lietuviešu valodā ir jāatšķir divi atsevišķi objekta datīva lietošanas tipi, kuru noteikumi pilnīgi nesašķir. Attiecīgajā literatūrā tie arī tiek skaidroti atšķirīgi. Tiklab Sližienes rakstā, kā arī lietuviešu valodas akadēmiskajā gramatikā B tipa konstrukcijās datīvam tiek piedēvēta posesīva nozīme (Грамматика 1985: 633), kamēr A tipa konstrukcijās šis locījums izteicot iedarbības uztvērēju (kas vispār pieder indoeiropiešu datīva funkcijām, sal. lat. *man salst, man sāp galva* u. tml.).

Pats par sevi šāds skaidrojums liekas pieņemams, it sevišķi no sinhronijas viedokļa. Šim skaidrojumam par labu varētu liecināt tas, ka konstrukcijai *pabučiuoti senelei į ranką* neatbilst analogiska konstrukcija bez prepozicionālā papildītāja (**pabučiuoti motinai*). Ar šo skaidrojumu gan saistās zināmas grūtības, jo pieņemtais derivācijas ceļš nav visur iespējams. Sližiene norāda uz tādām konstrukcijām, kā (11):

(11) nutvėrė už virvės galo,

kur atrodam posesīvo apzīmētāju ģenitīvā, par kura atbilstmi varētu uzskatīt minēto konstrukciju datīvu. Bet citos gadījumos trūkst attiecīgās konstrukcijas ar prepozicionālo sintagmu kā vienīgo papildītāju:

(12) *Jis pabučiavo į senelės ranką.

Šai ziņā lietuviešu konstrukcijas atšķiras no attiecīgajām vācu konstrukcijām, kuras ir vienmēr atvasināmas no konstrukcijām ar vienu vienīgo prepozicionālo papildītāju:

(13) Der Hund biß in seine Hand;

(14) Der Hund biß ihm in die Hand.

Ja nu negribam atteikties no posesīvās interpretācijas, tad atliek tikai šāds derivācijas ceļš:

- (15a) pabučiavo senelēs rankā;
- (15b) → pabučiavo senelei rankā;
- (15c) → pabučiavo senelei ī rankā.

Bet arī tas nav ticami, tā kā nav skaidrs, no kurienes rodas prepozīcija. Minēto apsvērumu dēļ man neliekas ieteicami tādos teikumos, kā (5), atvasināt datīvu no posesīvas frāzes. Drīzāk jāpieņem, ka attiecīgajiem vārdiem ir divējāda rekcija, pie kam viens rekcijas tips parādās tikai tad, ja nāk klāt vēl prepozicionāls papildītājs.

Ja tā, tad abos tipos (A un B) varam saskatīt to pašu objekta datīvu, kaut arī tā lietošanas noteikumi ir pa daļai atšķirīgi: pie B tipa vārdiem objekta datīva lietošanas iespēja ir pakļauta papildus sintaktiskiem ierobežojumiem.

Pievērsīsimies nu atkal Frenkeļa izteiktajai domai, pēc kuras šis baltu valodu objekta datīvs esot indoeiropiešu virziena datīva turpinājums. Tādai interpretācijai par labu varētu liecināt konstrukcijas ar tādiem vārdiem kā *mest*, *sviest*. Te blakus tādām konstrukcijām, kur metamā priekšmeta nosaukums nostājas instrumentāli, uzejam arī variantu, kur šis nosaukums ieņem objekta pozīciju, kamēr datīvam varētu piedēvēt virziena nozīmi. Gan latviešu, gan lietuviešu valodā atrodami abi konstrukciju veidi, par ko Frenkelis (1928: 114—5). Piemēri no latviešu valodas:

- (16) es tam pasviežu ar zemes pikuci (Grebzde);
- (17) lasīdams maisā akmeņus, ko Pērkonam sviest (Zeiferts).

Tomēr ar Frenkeļa uzskatu ir saistītas zināmas grūtības. Pirmkārt, pats Frenkelis atzīst, ka baltu valodām, pretstatā slāvu valodām, virziena datīvs pie vārdiem ar nozīmi 'gehen, kommen' ir svešs. Baltu valodām šis virziena datīvs ir, kā liekas, drīzāk uzskatāms par uztvērēja datīvu, tā kā tas aprobežojas ar dzīvu būtņu nosaukumiem. Turklāt ar Frenkeļa hipotēzi nevar izskaidrot B tipa konstrukcijas. Kāpēc virziena datīvs pie zināmiem vārdiem parādītos tikai tad, ja nāk klāt vēl prepozicionāls lokalizētājs?

No minētajiem faktiem varam secināt, ka virziena datīvs varētu gan būt objekta datīva pamatā; pēc lokālistiskās locījumu teorijas virziena apzīmēšana bijusi datīva pirmatnējā funkcija. Bet objekta datīva izplatība baltu valodās laikiem nav saistāma ar virziena datīvu, kas agrāk bija zaudējis savu produktivitāti.

No tipoloģiskā viedokļa šis objekta datīvs nav nekāds retums. Arī ģenētiski un tipoloģiski attālākās valodās, kā, piem., japāņu valodā, pie tādiem afektīviem

verbiem kā *sist* ir uzejams objekta datīvs (sal. Tsunodas sastādītās tabulas, kur parādīti rekcijas modeļi pie dažādiem predikātu tiptiem vairākās valodās — Tsunoda 1985). Šis fakts laikam ir saistīts ar tranzitivitātes būtību. Tranzitīvais teikuma uzbūves tips galvenokārt atspoguļo rezultatīvo jeb kauzatīvo struktūru, kas vienvietīgā predikāta priekšmetu pārvērš par divvietīgā predikāta objektu (piem. *gaudi kalst* → *es kaltēju graudus*). Tādēļ prototipiskā tranzitivitāte ir vienmēr saistīta ar kauzālu implikāciju (*es kaltēju graudus* → *gaudi kalst*). Ja tās trūkst, tad bieži vien vērojama atkāpšanās no prototipiskās tranzitivitātes pamatmodeļa. Tas attiecas it īpaši uz afektīvajiem verbiem, kas apzīmē iedarbību uz kādu objektu, neizteicot neko par šā objekta stāvokļa maiņu.

B tipa konstrukcijas liekas norādām uz to, ka bez afektīvās nozīmes objekta datīvam piemīt vēl kāds cits būtisks nozīmes elements. Par tādu mēs varētu atzīt partitīvo nozīmi. Visi pārrunājami verbi iezīmējas ar to, ka

(a) tiem ir afektīva nozīme;

(b) tie apzīmē darbību, kas tikai daļēji vai pavirši apņem priekšmetu.

Ja pieņemsim, ka objekta datīva lietošanu vismaz pa daļai noteic partitīvā nozīme, tad kļūst saprotams, kāpēc šis objekts parādās tad, ja prepozicionāls lokalizētājs eksplicīti norāda uz darbības vietējo ierobežotību. Somu valodās, kas atšķir darbības pilnīgi apņemto objektu no daļēji apņemtā objekta, visi līdzīgie verbi pieder to verbu grupai, kas savienojas vienīgi ar partitīvo locījumu. Kā zināms, somu valodās nav pastāvīga (ar indoeiropiešu valodu akuzatīvu salīdzināma) objekta locījuma. Ja darbība pilnīgi apņem ar objektu apzīmēto priekšmetu, tad objekts nostājas akuzatīvā (kas pa laikam sakrīt ar posesīvo locījumu jeb ģenitīvu). Ja darbība šo priekšmetu apņem tikai zināmā mērā vai arī tieši uz šo priekšmetu neiedarbojas (kā, piemēram, uztveres verbu gadījumā), tad objekts nostājas partitīvā. Ar partitīvu savienojamo verbu grupā ietilpst, starp citu, arī minētie afektīvie verbi (par igauņu valodu, piem., Mihkla, Valmis 1979: 64).

Būtu pārsteidzīgi uz minēto faktu pamata runāt par somu valodu ietekmi uz baltu objekta datīva lietošanu. Tomēr zināma konverģence te ir manuprāt nenoliedzama, un jautājums par novērojamo parādību savstarpējiem sakariem ir jārisina. Partitivitātei vispār ir nozīmīga loma gan somu, gan baltu valodu locījumu sintaksē, kaut arī latviešu valodā partitīvā ģenitīva lietošanas sfēra (laikam vācu valodas ietekmē) krietni sarukusi. Lietuviešu valoda uzrāda daudz plašāku partitīvā ģenitīva lietošanu nekā slāvu kaimiņvalodas un šai ziņā tuvāk piesienas somu valodām. Tas viss vedina uz domu, ka arī baltu valodu objekta datīva lietošanā varētu izpausties partitivitātes noteicēja loma objekta locījuma izvēlē.

Te nu varētu iebilst, ka abas parādības nav īsti salīdzināmas, tā kā somu un baltu valodas te lieto atšķirīgus locījumus. Indoeiropiešu datīvam somu valodās pa laikam atbilst allatīvs, nevis partitīvs. Šis fakts ir nenoliedzams, bet jāņem vērā,

ka starp somu un indoeiropiešu valodu locījumiem nav tiešas atbilstes. Arī salīdzinot (kā to jau vairāki pētnieki darījuši) somu partitīva un indoeiropiešu dalāmā ģenitīva lietošanu, jāiegaumē, ka te tikai atsevišķos gadījumos novērojami semantiskie noteikumi, nevis locījumu pamatnozīmes (daļēji) sakrīt. Attiecībā uz baltu valodu objekta datīvu varam konstatēt, ka tā lietošanas semantiskie noteikumi dažos gadījumos atgādina dažus somu valodu partitīva lietošanas noteikumus. Turklāt jāņem vērā, ka starp baltu dalāmo ģenitīvu un somu partitīvu ir viena būtiska atšķirība: somu valodās partitīvā var nostāties gan nedzīvo priekšmetu, gan dzīvo būtņu nosaukumi, kamēr baltu valodās, kā indoeiropiešu valodās vispār, dalāmais ģenitīvs izteic objekta kvantifikāciju un saskaņā ar to šai formā principā nostājas tikai vielas vārdi. Tādēļ dzīvo būtņu nosaukumu gadījumā partitivitātei ir jāizpaužas citādā veidā. Dalāmajam ģenitīvam te atbilst datīvs, kam var būt gan posesīva nozīme, gan uztvērēja nozīme. Šie divi nozīmes elementi nav visur stingri atšķirami, piem. konstrukcijā *pabučiuoti motinai ranką* datīvu *motinai* var suprast kā posesīvu vai arī kā uztvērēja datīvu. Kā jau augšā norādīts, sintaktisko apsvērumu dēļ ticamāka ir baltu objektu datīva kā uztvērēja datīva interpretācija. Bet it sevišķi B tipa konstrukcijas liekas norādām uz to, ka šī uztvērēja datīva izplatīšanos varētu atzīt par īpatnēju partitivitātes realizēšanās veidu. Ja šī hipotēze ir pareiza, tad varētu norādīt uz partitivitāti kā uz semantisku kategoriju, kas baltu valodu areālā dažādos veidos izpaužas locījumu sintaksē.

LITERATŪRA

- Endzelīns J. (1951), Latviešu valodas gramatika. Rīgā.
- Endzelīns J., Milenbahs (Mühlenbachs) K. (1907), Latviešu gramatika. Rīgā.
- Fraenkel E. (1928), Syntax der litauischen Kasus. Kaunā.
- Grammatika (1985) = Grammatika litovskogo jazyka/ Red. V. Ambrazas, Vilnius.
- Larsson L.-G. (1983), Studien zum Partitivgebrauch in den Ostseefinnischen Sprachen. Uppsala.
- Mihkla K., Valmis A. (1979), Eesti keele süntaks. Tallinā.
- Slišienė N. (1986), Lietuvių kalbos veiksmažodžio valentingumas ir sintaksinė klasifikacija. — Kn.: Lietuvių kalbos sintaksės tyrinėjimai. Vilnius, p. 45—96.
- Timberlake A. (1974), The Nominative Object in Slavic, Baltic and West Finnic. München.
- Tsunoda T. (1985), Remarks on Transitivity. — Journal of Linguistics 21, p. 385—396.